

MARIA DĄBROWSKA-PARTYKA
UNIwersytet Jagielloński, KRAKÓW

ZWROT KULTUROWY W POLSKIM LITERATUROZNAWSTWIE SLAWISTYCZNYM

Polska slawistyka literaturoznawcza przez pierwszych kilka dziesięcioleci swego samodzielnego istnienia rozwijała się raczej pod znakiem kontynuacji aniżeli przełomów. Solidne studia materiałowe spod znaku Lansonowskiego pozytywizmu, stopniowo wzbogacane rozmaicie motywowaną perspektywą ergocentryczną, prowadziły jednak nieodmienne do męczącego poczucia drugorzędności literatur słowiańskich. Nieuchronnie eksponowały ich wtórny bądź peryferyjny charakter.

Nie mając do czynienia z dziełami wybitnymi (kanonicznymi w perspektywie ponadlokalnej), pozostając w cieniu osiągnięć slawistycznej lingwistyki, literaturoznawcy mozolnie dowartościowywali badane teksty artystyczne. Nadawali im – w myśl lokalnych/rodzimych kryteriów wartości – walor niedocenianego prekursorstwa lub próbowali dowieść, że niektóre z nich „nieomal dorównują” wzorom lansowanym przez zewnętrzne, „wielkie” centra kulturowe. Zarówno slawistyczna historia literatury, jak i (nieco później) poetyka opisowa bądź historyczna, zwłaszcza jednak komparatystyka, aktualizowały tę frustrującą świadomość, którą w jednym z dominujących dzisiaj języków humanistyki nazwalibyśmy postkolonialną.

Fascynacja strukturalizmem, która stała się udziałem pokolenia badaczy literatur słowiańskich debiutującego w latach siedemdziesiątych XX wieku, jedynie pogłębiła ten poznawczy dysonans. Skupiając się na strukturze tekstu, na jego warstwie formalnej i funkcji estetycznej, dostrzegali tym ostrzej niewspółmierność swych interpretacyjnych wysiłków i analitycznej pedanterii z ostatecznie osiąganymi rezultatami. Co raz częściej pojawiało się pytanie, czemu te wysiłki właściwie służą i co

z nich wynika. Jakie poznawczo istotne rezultaty przynoszą drobiazgowo opisy struktury tekstu, którego czytelnicza atrakcyjność i artystyczna wartość bywa z reguły co najmniej dyskusyjna. Przecież lokalne słowiańskie *paroles* literatury jawiły się najczęściej jedynie jako „gorsze” lub „mniej fortunate” realizacje jej „światowej” bądź „europejskiej” *langue*.

Ci z nich, którzy dochowali wierności postawie ergocentrycznej, starali się wpisywać badane zjawiska literackie w konteksty historyczno-literackie bądź filozoficzne, co widoczne jest zwłaszcza we wczesnych pracach Juliana Kornhausera czy w rozprawach Barbary Czapik-Lityńskiej. Ich monografie poświęcone modernizmowi bądź nadrealizmowi czy awangardzie¹ ufundowane są na postrzeganiu literatury jako autonomicznego szeregu estetycznego, który funkcjonuje co prawda w otoczeniu innych fenomenów estetycznych, bądź też w kontekście filozoficznych inspiracji, jednak ewoluuje w myśl wewnętrznych praw szeregu literackiego. Można bez większego ryzyka stwierdzić, że autorzy ci, podobnie jak wielu innych przedstawicieli tej generacji, w mniejszym lub większym stopniu dochowują w swoich opracowaniach wiary zaproponowanemu przez Felixa Vodičkę modelowi historii literatury, którego wiele aspektów do dziś, *nota bene*, nic nie straciło na swej aktualności.

Dla innych reprezentantów tejże generacji, a także dla niektórych przedstawicieli pokolenia nieco starszego, alternatywą dla strukturalizmu, kultywowaną raczej mniej niż bardziej ortodoksyjnie, stała się semiotyka kultury, zwłaszcza w jej wariancie tartuskim. Dla jednych oznaczała ona możliwość wzbogacenia tradycyjnego warsztatu historycznoliterackiego o specyficznie rozumiane konteksty społeczne (ujmowane jako elementy znakowego universum kultury). Dla innych – perspektywę wyjścia poza horyzont wiecznego niedosytu i szansę wyrwania się z pułapki wspomnianego wyżej poznawczego dysonansu.

¹ J. Kornhauser, *Od mitu do konkretności. Szkice o modernizmie i awangardzie w poezji chorwackiej*, Kraków 1978; idem, *Wspólny język. Jugoslawica*, Katowice 1983; zob. też: idem, *Strategie liryczne serbskiej awangardy. Szkice o poezji*, Kraków 1991; idem, *Sygnalizm: propozycja serbskiej poezji eksperymentalnej*, Kraków 1998; B. Czapik, *Twórczość poetycka Oskara Daviča. Poszerzanie świadomości w awangardowej praktyce poetyckiej*, Katowice 1987; zob. też: B. Czapik-Lityńska, „Jeszcze nie”. *Utopicum jugosłowiańskiej awangardy*, Katowice 1996; eadem, *Chorwacka i serbska awangarda literacka w perspektywie badań porównawczych*, Katowice 2005.

Semiotyka pozwalała bowiem traktować dzieła literackie jako elementy integralnego tekstu kultury, nie przesądzać o ich wartości, lecz wskazując na funkcje, jakie pełnią w ramach specyficznej całości, do której przynależą i którą współtworzą. Całość ta (czyli kultura) była zaś ujmowana jako równorzędna wobec innych systemów kulturowych, funkcjonujących w odmiennych sytuacjach i kontekście. Dzięki temu problematyka aksjologiczna, związana z postawą oceniającą i będąca przyczyną niejednego utrapienia sławisty-literaturoznawcy, znalazła się niejako na drugim planie. Zamiast rozprawiać o wartościach estetycznych „w ogóle” (a więc o ich gradacji narzucanej przez mniej lub bardziej uprawnione do tego „centra”), badacz literatur słowiańskich mógł, w sposób uprawomocniony przez samą naturę obserwowanych mechanizmów, opisywać funkcje, jakie określony typ tekstów spełnia (mniej lub bardziej udatnie) w swym rodzimym kontekście kulturowym.

Znakomita monografia Vladimira Macury *Znamięni zrodu* jest z całą pewnością, i to w skali międzynarodowej, najważniejszą literaturoznawczą (historycznoliteracką) realizacją wzoru wypracowanego w Tartu. Stała się ona źródłem inspiracji także dla ważnych przedsięwzięć polskich sławistów, takich jak prace Joanny Goszczyńskiej czy (znacznie późniejsza) Rafała Majerka, poświęcone problematyce słowackiego odrodzenia narodowego². Wywołała też w środowisku literaturoznawczym falę ponownego zainteresowania problematyką literatury i kultury XIX wieku, owocując m.in. warszawską serią *Kategorii* (narodu, Europy, dobra i zła, wolności itd.) w *kulturach słowiańskich*, zainicjowaną przez Teresę Dąbek-Wirgową i publikowaną w pierwszej połowie lat 90-tych ubiegłego wieku. W ramach tejże serii, z uwagi na obecną w niej nową focalizację sławistycznych badań literaturoznawczych, wyraźnie doszła do głosu ich semiotyczna reorientacja. A nader wdzięcznym obiektem tego typu badań, ze względu na charakter materiału literackiego oraz tryb jego funkcjonowania w kulturze, okazała się zwłaszcza sytuacja literatur słowiańskich w epoce odrodzenia narodowego na początku XIX

² J. Goszczyńska, *Mit Janosika w folklorze i literaturze słowackiej XIX wieku*, Warszawa 2001; eadem, *Synowie Słowa. Myśl mesjanistyczna w słowackiej kulturze romantycznej*, Warszawa 2008; R. Majerek, *Pamięć – mit – tożsamość. Słowackie procesy autoidentyfikacyjne w okresie odrodzenia narodowego*, Kraków 2011.

wieku. Trzeba jednak zaznaczyć, że już pod koniec lat siedemdziesiątych o wprowadzenie podobnej perspektywy badania literatur małych narodów apelował Jan Wierzbicki, postulując ich ogląd w im tylko właściwych kontekstach społeczno-komunikacyjnych³.

Kolejną drogę odchodzenia od strukturalizmu (bądź też jego całkowitego ominięcia w badaniach literackich) wyznaczyła komparatystyka słowiańska, której oblicze w latach dziewięćdziesiątych poprzedniego stulecia zmieniły powstałe wówczas nowe prace jej nestorki Marii Bobrownickiej oraz skupione na problematyce słowiańskiego postmodernizmu inicjatywy badawcze, a także autorskie rozprawy Haliny Janaszek-Ivaničkovéj.

Maria Bobrownicka, kultywując hasło komparatystycznej konwencji spod znaku *Đurišina*, po części zaś – nadal nawiązując do tradycji van Tieghema, zdecydowanie preferowała okcydentalistyczny, europocentryczny ogląd problematyki słowiańskiej. Zarazem jednak w sposób nader znaczący zmieniła swoje podejście do samego przedmiotu i aktu porównania. Ogłoszony w 1996 roku *Narkotyk mitu* to książka, która szerokim echem odbiła się w środowisku sławistów literaturoznawców, ponieważ jej autorka przeniosła swoją uwagę z rozmaicie pojmowanego zestawiania tekstów literackich na próbę porównawczej syntezy mechanizmów kulturowych; z szeregu ściśle literackiego na jego rozmaite umocowania w kulturze⁴. Nie bez znaczenia było również nowe na gruncie sławistycznym „mapowanie” owych kontekstów literacko-kulturowych, które znalazło wyraz w projektach realizowanych w tym czasie z inicjatywy Marii Bobrownickiej. Szczególnym tego świadectwem są dwa tomy zbiorowe: *Symbioza kultur słowiań-*

³ Zwraca na to uwagę Julian Kornhauser, odwołując się do dwu zwłaszcza tekstów Wierzbickiego: J. Wierzbicki, *Uwagi na temat historii literatury najnowszej*, „Przegląd Humanistyczny” r. 1978, nr 6, s. 55–65 oraz: idem, *O samopoczuciu literatury na świecie*, „Literatura” 1977, nr 28, s. 4; zob. J. Kornhauser, *Koniec komparatystyki słowiańskiej?* (w:) *Nadzieje i zagrożenia. Sławistyka i komparatystyka u progu nowego tysiąclecia*, red. J. Zarek, Katowice 2002, s. 161.

⁴ M. Bobrownicka, *Narkotyk mitu*, Kraków 1996. Zob. też eadem, *Pogranicza w centrum Europy. Slawica*, Kraków 2003; eadem, *Patologie tożsamości narodowej w postkomunistycznych krajach słowiańskich. Uwagi o genezie i transformacjach kategorii tożsamości*, Kraków 2006.

*skich i niesłowiańskich w Europie Środkowej*⁵ oraz *Współcześni Słowianie wobec własnych tradycji i mitów. Symposium w Castel Gandolfo 19–20 sierpnia 1996*⁶.

Niemal równocześnie, bo w roku 1995, Halina Janaszek-Ivaničková opublikowała swoisty manifest proklamujący „kopernikańskie znaczenie przełomu postmodernistycznego dla zmiany świadomości społecznej i filozoficznej” krajów (Europy Środkowej i Wschodniej), „które wyzwoliły się lub wyzwalają z systemu totalitarnego i znajdują się najczęściej w stanie światopoglądowego szoku”⁷. O tym nurcie polskiej komparatystyki slawistycznej Julian Kornhauser twierdzi, że „charakteryzuje się on silnym upolitycznieniem badań, co ma związek nie tylko z nową sytuacją w krajach byłego obozu sowieckiego, ale także z otwarciem się na problematykę do tej pory nie wchodzącą w zakres literackiej komparatystyki”⁸. Można by dyskutować o słuszności tej ostatniej diagnozy tym bardziej, że jako argument na rzecz owego „upolitycznienia badań” autor przytacza pojawienie się prac „o wizjach totalitarnych, roli kobiet w świecie postkomunistycznym czy problemach akulturacji”⁹. Jest wszakże faktem niezaprzeczalnym, że omawiane ujęcie problematyki komparatystycznej nie jest zorientowane na tekst „jako taki”, lecz na jego kulturowe i społeczne uwikłania.

Opublikowana dziesięć lat później (2005) seria *Literatury słowiańskiej po roku 1989*, stanowiąca kontynuację komparatystycznego paradygmatu zarysowanego wcześniej przez Halinę Janaszek-Ivaničkovą, skupia się na zagadnieniach transformacji, feminizmu, podmiotowo-

⁵ *Symbioza kultur słowiańskich i niesłowiańskich w Europie Środkowej*, red. M. Bobrownicka, Kraków 1996.

⁶ *Współcześni Słowianie wobec własnych tradycji i mitów. Symposium w Castel Gandolfo 19–20 sierpnia 1996*, red. M. Bobrownicka, L. Suchanek, F. Ziejka, Kraków 1997. Zob. też: *Mity narodowe w literaturach słowiańskich*, red. M. Bobrownicka, Kraków 1992; *Słowianie wobec integracji Europy*, red. M. Bobrownicka, Kraków 1998; *Język a tożsamość narodowa. Slavica*, red. M. Bobrownicka, Kraków 2000.

⁷ H. Janaszek-Ivaničková, *Wstęp* (w:) *Postmodernizm w literaturze i kulturze krajów Europy Środkowo-Wschodniej*, red. H. Janaszek Ivaničková, D. Fokkema, Katowice 1995, s. 8.

⁸ J. Kornhauser, *Koniec komparatystyki słowiańskiej?* (w:) *Nadzieje i zagrożenia...*, op. cit., s. 160.

⁹ *Ibidem*.

ści oraz mniejszości¹⁰ i jest już bardzo dobitnym świadectwem zwrotu kulturowego, jaki dokonał się również na tym obszarze literaturoznawczych badań slawistycznych. Trzeba przy tym zaznaczyć, że koncentrując swoje interpretacje wokół problemów i pytań globalnych, komparatystyka „postmodernistyczna” czyni odczucie peryferyjności czy też drugorzędności literatur i kultur słowiańskich przedmiotem badawczej refleksji, a nie narzędziem ich podporządkowania bądź deprecjacji, próbując w ten sposób uleczyć swe postkolonialne frustracje.

W roku 2001 pojawił się natomiast projekt *komparatystyki integralnej* autorstwa Bogusława Bakuły¹¹, alternatywny, ale i komplementarny w stosunku do propozycji Janaszek-Ivaničkovej. Jest on już bardzo wyraźnym sygnałem zwrotu kulturowego w obrębie literackich badań porównawczych, z tendencją do włączenia ich w obszar kulturoznawstwa *sensu stricto*. Autor proponuje w nim reintegrację badań slawistycznych pod hasłem studiów terytorialnych i komparatystyki interdyscyplinarnej, co otworzyłoby nowe horyzonty nie tylko przed slawistyką, ale i przed komparatystyką, której formuła „czysto literacka” uległa jego zdaniem wyczerpaniu

Powróćmy jednak do lat dziewięćdziesiątych, kiedy to właśnie Historia w swym ściśle modernistycznym wydaniu, choć w sposób ponowocześnie perwersyjny, po raz kolejny stała się dla badaczy Słowiańszczyzny nauczycielką życia. Nietrudno zgadnąć, że posłużyła się w tym celu nie tyle upadkiem muru berlińskiego, co raczej kolejną reaktywacją zakorzenionych w świadomości Zachodu figur *balkanizacji*, *bałkańskiego kotła* czy też *bałkańskiej beczki prochu*. Bałkany po raz kolejny uległy bowiem *terrorowi kultury* (Ivan Čolović)¹², padły łupem *oszuwanej historii* (Ivo Žanić)¹³, stały się polem działania *postmodernistycznej*

¹⁰ *Literatury słowiańskie po roku 1989. Nowe zjawiska, tendencje, perspektywy*, t. I, *Transformacja*, red. H. Janaszek-Ivaničkova, Warszawa 2005, t. II, *Feminizm*, red. E. Kraszkowska, Warszawa 2005, t. III, *Podmiotowość*, red. B. Czapiak-Lityńska, Warszawa 2005, t. IV, *Mniejszości*, red. M. Dąbrowski, Warszawa 2005.

¹¹ B. Bakuła *W stronę komparatystyki integralnej (w:) Sławistyka u progu nowego wieku*, red. B. Zieliński, Poznań 2001.

¹² I. Čolović, *Balkany – terror kultury*, tłum. M. Petryńska, Wołowiec 2007.

¹³ I. Žanić, *Prevarena povijest. Guslarska estrada, kult hajduka i rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1990–1995. godine*, Zagreb 1998.

dyktatury (Dubravka Ugrešić)¹⁴. Jednym słowem postawiły swoich badaczy w obliczu etycznego imperatywu *rozumienia*, wolnego od skazy *bałkanizmu*, którą zdaniem Marii Todorovej obciążony jest zachodni wizerunek Bałkanów¹⁵, podobnie jak orientalizmem, w opinii Edwarda Saïda, skażona została europejska figura Orientu¹⁶.

Dla wielu badaczy tego regionu kluczowa okazała się w tym momencie niewielka książka Joanny Rapackiej *Godzina Herdera. O Serbach, Chorwatach i idei jugosłowiańskiej* oraz wydany rok później *Leksykon tradycji chorwackich* jej autorstwa¹⁷. Znaczenie obu książek polegało na tym, że uczona nie oparła swojej refleksji na jednoznacznie określonych odwołaniach metodologicznych. Nie próbowała jej umieścić w ramach jednolitego, „zamkniętego” systemu pojęciowego. Zastosowała strategię najbliższą swoistej hermeneutyce kultury po to, by wskazać zjawiska, wydarzenia, osoby i teksty, w tym także, a nawet głównie literackie, pozwalające na możliwie najlepsze zrozumienie (pozornie bliskiej, a jednak mało znanej) inności. Jako jedna z pierwszych dostrzegła potrzebę pogłębionej odpowiedzi na pytanie, dlaczego wieszczone jeszcze kilka lat wcześniej procesy postmodernistycznego *Kryzysu tożsamości*¹⁸ oraz *Rozpadu mitu i języka*¹⁹ przybrały i paradoksalny, i niemal przez nikogo nieoczekiwany obrót. Postkomunistyczne rewindykacje narodowe, które najbardziej gwałtowną postać przybrały na Bałkanach, stały się nie tylko poznawczym, ale i etycznym wyzwaniem, siłą rzeczy kierującym uwagę badaczy literatur słowiańskich na ich społeczne – kulturowe i polityczne – konteksty i motywacje. Ta zmiana perspektywy widoczna jest bardzo wyraźnie w jednym z pierwszych polskich opracowań, kompleksowo charakteryzujących przemiany świadomościowe i kulturowe na terytorium postjugosłowiańskim²⁰.

¹⁴ D. Ugrešić, *Kultura kłamstwa*, tłum. D.J. Cirlić, Wrocław 1998.

¹⁵ M. Todorova, *Balkany wyobrażone*, tłum. P. Szymor i M. Budzińska, Wołowiec 2008.

¹⁶ E. Saïd, *Orientalizm*, tłum. W. Kalinowski, Warszawa 1991.

¹⁷ J. Rapacka, *Godzina Herdera. O Serbach, Chorwatach i idei jugosłowiańskiej*, Warszawa 1996; eadem, *Leksykon tradycji chorwackich*, Warszawa 1997.

¹⁸ *Kryzys tożsamości. Slavica*, red. B. Czapik, E. Tokarz, Katowice 1992.

¹⁹ *Rozpad mitu i języka*, red. B. Czapik, Katowice 1992.

²⁰ *Przemiany w świadomości i kulturze duchowej narodów Jugosławii po 1991 roku*, red. J. Kornhauser, Kraków 1999.

Mit i Historia, Język i Terytorium, Tradycja i Kanon, Tożsamość i Czas, a więc kategorie z gruntu modernistyczne, którym nieczęsto przeciwstawiano bardziej po Baumanowsku „płynne” pojęcia Przestrzeni i Miejsca, Pamięci czy Pogranicza, nieoczekiwanie stały się na następne lata centralnym przedmiotem ponowoczesnej slawistycznej refleksji literaturoznawczej.

Jak zauważył jeden z serbskich socjologów²¹, w kluczu psychoanalitycznym – po który na gruncie polskim sięgnęła Teresa Walas w swojej diagnozie stanu kultury polskiej po roku 1989²² – może to zostać odczytane jako rodzaj strategii kompensacyjnej, ponieważ jego rodzima kultura wkroczyła w epokę postmoderny, nie przeżywszy doświadczenia nowoczesności. Tę nieco aforystyczną diagnozę można by z mniejszym lub większym powodzeniem zastosować wobec wszystkich słowiańskich społeczności dotkniętych przeżyciem (bo nie zawsze i nie dla wszystkich traumą) komunizmu.

Pierwsze dziesięciolecie wieku XXI dowiodło już bardzo jasno, że literaturoznawstwo slawistyczne przeżyło swój zwrot kulturowy nie tyle pod naciskiem (spóźnionej) percepcji metodologicznej mody oraz ogólnego klimatu ponowoczesności, co raczej na skutek boleśnie rzeczywistych („twardych”) konfliktów i dylematów, jakie stały się udziałem badanych przez nie społeczności. Literatura siłą rzeczy utraciła swą uprzywilejowaną pozycję, przyjmując status jednego z wielu uczestników społecznej heteroglosji, choćby z uwagi na jej eskapistyczny charakter, bądź też ze względu na publicystyczne zaangażowanie, które stawiało ją na dalekich pograniczach literatury – w tradycyjnym znaczeniu działania artystycznego. Zaczęła być traktowana jako swoisty dokument, czy też świadectwo szerszych procesów społeczno-kulturowych tym bardziej, że w wielu miejscach powróciła do swej dziewiętnastowiecznej, „odrodzeniowej” funkcji, ponownie przyjmując rolę „pasterza i przewodnika narodu”.

Postulowana już wcześniej interdyscyplinarność badań slawistycznych, zwłaszcza w obszarze literaturoznawstwa, zyskała więc bardzo silną motywację, która napłynęła niejako „wprost z rzeczywistości”.

²¹ Predrag Cvetičanin, b.d., cyt. za: B. Munjin, *Disciplina kiča* (10.10.2007), www.funjestra.org/forum/viewtopic.php?t=5304

²² T. Walas, *Zrozumieć swój czas*, Kraków 2003.

Kontekstami najbliższymi okazały się dla nich narracje historyczne ujmowane w perspektywie zaproponowanej przez Haydena White'a, czy też w optyce pamięci, zaprojektowanej przez Jana i Aleidę Assmanów. W centrum uwagi znalazły się socjologiczne i dyskursywne (spod znaku Pierre'a Bourdieu, Michela Foucault i Teuna van Dijka)²³ oraz tradycyjnie mitograficzne (renesans Eliadego) analizy społecznego *imaginarium*. Wciąż jeszcze bardzo blisko materii literackiej sytuowały się interpretacje *Serbskiej powieści historycznej* Bogusława Zielińskiego²⁴, poświęcona awangardowej utopii rozprawa Barbary Czapik-Lityńskiej²⁵, czy wreszcie monografia *Teksty i konteksty. Awangarda w kulturze literackiej Serbów i Chorwatów* mojego autorstwa²⁶.

Jednak punkt ciężkości przesunął się już zdecydowanie w stronę szerokiego *spectrum* zjawisk organizujących wyobraźnię społeczną, czego jasnym dowodem są ukazujące się w kolejnych latach monografie autorskie, zwłaszcza jednak prace zbiorowe, autorstwa nie tylko sławistów-literaturoznawców, lecz także lingwistów, historyków czy kulturoznawców. Ci ostatni podjęli zresztą niezależną próbę ponownego samookreślenia, zapraszając do współpracy również przedstawicieli innych dziedzin humanistyki, w tym – filologów²⁷.

Czysto pragmatycznym, ale i bardzo charakterystycznym wymiarem omawianego zwrotu kulturowego w literaturoznawstwie sławistycznym stała się w tym okresie przewaga pracy zespołowej nad indywidualną kontemplacją w zaciszu gabinetów czy bibliotek. Rozległość i różnorodność terytorialna, językowa i historyczna podejmowanej problematyki, w obrębie której rysowały się jednak wyraźnie *miejsca wspólne*, analogiczne postawy i zachowania (np. tożsamość określana poprzez antagonistyczne relacje z innością) opierały się próbom indywidualnego, autorskiego opisu. Specjalizacja i zatowarzyszenie procesu filologicznego kształcenia, motywowane m.in. (nadal wysokim) akademickim statusem

²³ Choć trzeba zaznaczyć, że autorzy poszczególnych prac nie zawsze bezpośrednio odwołują się do ich koncepcji.

²⁴ B. Zieliński, *Serbska powieść historyczna*, Poznań 1998.

²⁵ B. Czapik-Lityńska, „Jeszcze-nie”. *Utopicum jugosłowiańskiej awangardy*, op. cit.

²⁶ M. Dąbrowska-Partyka, *Teksty i konteksty. Awangarda w kulturze literackiej Serbów i Chorwatów*, Kraków 1999.

²⁷ *Tożsamość kulturoznawstwa*, red. A. Pankowicz, J. Rokicki, P. Plichta, Kraków 2008.

literaturoznawczego strukturalizmu, pozwalały na szczegółowe i pogłębione studia endemicznych przypadków, ale znakomicie utrudniały śledzenie wielopłaszczyznowych, a tak niespodziewanie zmartwychwstałych *wielkich narracji* słowiańskich i narodowych. Liczba publikacji zbiorowych powstałych pod hasłami: *Słowianie wobec integracji Europy*²⁸, *Przemiany w świadomości i kulturze duchowej narodów Jugosławii po 1991 roku*²⁹, *Między kulturą „niską” a „wysoką”*³⁰ narastała w kolejnych latach wręcz lawinowo.

Jednym z „laboratoriów”, w których zmiana sposobu ujmowania problematyki literackiej ujawniła się szczególnie wyraziście, stały się badania macedonistyczne. Język i literatura, ostatecznie skodyfikowane dopiero w połowie XX wieku, były szczególnie wdzięcznym polem obserwacji procesów narodotwórczych, rozgrywających się niemal równoległe z próbami ich opisu. I tutaj również tradycyjne narzędzia historii literatury okazały się niewystarczające, ponieważ literatura pełniła w kulturze macedońskiej rolę czynnika różnicującego/ integrującego (w sferze symbolicznej) projektowaną wspólnotę polityczną – podmiot państwa narodowego³¹.

W polskim środowisku sławistycznym początku XXI wieku podejmowano zatem wiele inicjatyw integrujących wysiłki badaczy języków, lecz przede wszystkim literatur słowiańskich, wokół problematyki antropologicznej i kulturowej. Oryginalny wkład do tego nurtu badań wniosła sławistyka wrocławska, dzięki imponującemu, wielotomowemu cyklowi *Wielkie tematy kultury w literaturach słowiańskich*.

Wszystkim tym przedsięwzięciom towarzyszyła refleksja na temat dalszych losów oraz naukowych i akademickich perspektyw sławistyki.

²⁸ *Słowianie wobec integracji Europy*, op. cit.; *Język a tożsamość narodowa*, op. cit.

²⁹ *Przemiany w świadomości i kulturze duchowej narodów Jugosławii po 1991 roku*, op. cit.

³⁰ *Między kulturą „niską” a „wysoką”. Zjawiska językowe, literackie, kulturowe*, red. M. Korytkowska, Z. Darasz, G. Minczew, Łódź 2001.

³¹ Zob. L. Miodyński, *Powroty znaczeń. Aktualizacja tradycji kulturowych w literaturze macedońskiej po 1945 roku*, Katowice 1999; *Wokół Macedonii. Siła kultury – kultura siły*, red. B. Zieliński, Poznań 2001; L. Moroz-Grzelak, *Aleksander Wielki a macedońska idea narodowa*, Warszawa 2004. Można tu również wskazać, poprzedzoną trzema tekstami wprowadzającymi, antologię *Żeglarze pamięci. Antologia współczesnej literatury macedońskiej*, red. V. Mojsova-Čepiřevska, L. Miodyński, B. Zieliński, Poznań 2009.

Warszawski tom *Slavica leguntur. Aktualne problemy badawcze slawistyki*³², opublikowany pięć lat po przywołanym już zbiorze *Slawistyka u progu nowego wieku*, nie poszerza w aż takiej mierze slawistycznego pola zainteresowań, jak zawarta w tym ostatnim propozycja *komparatystryki integralnej*. Jednak i tutaj obecny jest postulat przyjmowania perspektywy antropologicznej i kulturowej, zaś autorzy zamieszczonych w nim prac lingwistycznych odwołują się do kognitywizmu, skoncentrowanego przecież na antropologicznym wymiarze aktywności językowej. Wspomnieć też tutaj wypada istotny dla szeroko pojętych badań nie tylko slawistycznych (w tym literaturoznawstwa i translatologii³³) nurt etnolingwistyczny, spod znaku językowego obrazu świata oraz wzajemnych relacji języka i kultury. Zdecydowanie historycznokulturowe nastawienie jest natomiast obecne w monografii Barbary Oczkowej *Chorwaci i ich język*³⁴, która spotkała się z ogromnym zainteresowaniem oraz gorącym przyjęciem w środowisku chorwackich lingwistów i historyków języka.

Lata poprzedzające datę wydania dwu ostatnich wymienionych tutaj pozycji przynoszą ważne publikacje zbiorowe³⁵, spośród których wyróżnić trzeba – ze względu na jego zasięg merytoryczny i terytorialny – wspomniane już czterotomowe dzieło zainicjowane przez Halinę Janaszek-Ivaničkovą *Literatury słowiańskie po 1989 roku. Nowe zjawiska, tendencje, perspektywy*³⁶, a sygnowane przez międzynarodo-

³² *Slavica leguntur. Aktualne problemy badawcze slawistyki*, red. J. Królak, J. Molas, Warszawa 2006.

³³ Istotne miejsce w dziedzinie publikacji przekładoznawczych zajmuje zainicjowana i redagowana przez Bożenę Tokarz katowicka seria: *Przekłady literatur słowiańskich*, której kolejny tom ukazał się w roku 2011. Zob. też: K. Wołek-San Sebastian, „Trzecia kultura” a problemy przekładu nowszej literatury chorwackiej, Kraków 2011.

³⁴ B. Oczkowa, *Chorwaci i ich język. Z dziejów kodyfikacji normy literackiej*, Kraków 2006.

³⁵ Zob. m.in.: *Języki i tradycje Słowian*, red. E. Tokarz, Katowice 2003; *The Macedonian Issue: the Power of Culture, the Culture of Power*, ed. B. Zieliński, Poznań 2003; *Idee wspólnotowe Słowiańszczyzny*, red. A. W. Mikołajczak, W. Szulc, Poznań 2004; *Problemy tożsamości kulturowej w krajach słowiańskich t. I–III*, red. J. Goszczyńska, Warszawa 2005; *W poszukiwaniu nowego kanonu. Reinterpretacje tradycji kulturalnej w krajach postjugosłowiańskich po 1995 roku*, red. M. Dąbrowska-Partyka, Kraków 2005; *Swoje i cudze. Kategorie przestrzeni w literaturach i kulturach słowiańskich*, t. I–III, red. Cz. Andruszko, B. Zieliński, Poznań 2005; *Cywilizacja – przestrzeń – tekst*, red. L. Miodyński, Katowice 2005.

³⁶ *Literatury słowiańskie po 1989 roku...*, op. cit.

dowy zespół autorów reprezentujących szeroko pojętą komparatystykę postmodernistyczną.

Problematyka tomów zbiorowych, które ukazują się w latach następnych jest kolejnym wyraźnym sygnałem tego, że perspektywa kulturowa stała się dominantą literaturoznawczych badań slawistycznych, nadal prymarnie odwołujących się do tekstów literackich, jednak interpretujących je jako swoiste *exempla* dyskursów społeczno-kulturowych. Uwagę koncentrowano w związku z tym także i na postaciach, w których dorobku twórczość *stricto* literacka nie odegrała istotnej (ani nawet żadnej) roli, ale których funkcja kulturotwórcza nie ulega wątpliwości³⁷. W centrum znalazły się jednak prace poświęcone zasygnalizowanej już problematyce historii i mitu, języka i terytorium, tradycji i kanonu, tożsamości i czasu, przestrzeni i miejsca, wreszcie – figurom pamięci czy symbolice pogranicza.

Towarzyszyła im coraz jaśniejsza świadomość tego, że refleksja literaturoznawcza, a więc i slawistyczna, jest domeną „profesjonalizmu słabego” – by odwołać się do znanej formuły Ryszarda Nycza³⁸. Porzucono myśl o możliwości syntezy, wspartej o jasno zakreślony paradygmat poznawczy, metodologiczny eklektyzm stał się raczej dowodem bogactwa aniżeli świadectwem braku intelektualnej dyscypliny. Oczywiście, tęsknota za (niemożliwym) opisem kompletnym nie zniknęła, znajduje jednak wyraz w dążeniu do możliwie wielostronnej, choć z definicji zatamizowanej (poli)fuzji perspektyw. Świadczą o tym wybory problematyki, wokół której skupiały się rozmaite grona autorów i które składają się na swoisty „repertuar badawczy” współczesnego literaturoznawstwa slawistycznego³⁹.

³⁷ Zob. np. dwujęzyczny (polsko-chorwacki) tom *Josip Juraj Strossmayer. Hrvatska. Ekumenizam. Europa*, red. M. Czerwiński, M. Dąbrowska-Partyka, Kraków 2007, włączający się w chorwackie dyskusje, dotyczące przewartościowania kanonu kulturowego.

³⁸ R. Nycz, *Kulturowa natura, słaby profesjonalizm. Kilka uwag o przedmiocie poznania literackiego i statusie dyskursu literaturoznawczego* (w:) *Kulturowa teoria literatury. Główne pojęcia i problemy*, red. M. P. Markowski, R. Nycz, wyd. II, Kraków 2012, s. 5–37.

³⁹ Zob. np. *Tradycje pogranicza i przestrzenie tradycji. Od komunizmu do postmodernizmu i postkolonializmu*, red. B. Zieliński, Poznań 2008; *Religijna mozaika Bałkanów*, red. M. Walczak-Mikołajczakowa, Gniezno 2008; *Przemilczenia w kulturze*, red. J. Goszczyńska, G. Szwat-Gylybowa, Warszawa 2008; *Miasto w kulturze chorwackiej*, red. M. Falski, M. Kryśka-Mosur, Warszawa 2008; *Kultury słowiańskie między postkomunizmem*

Rezultatem świadomości zmian we współczesnej sytuacji Słowiańszczyzny, ale też wprowadzenia do jej oglądu nowych strategii badawczych, jest także zainteresowanie zjawiskami emigracji i nomadyzmu, badanymi zarówno w kontekstach historycznych, jak i współczesnych. Nie sprowadza się ono jedynie do imperatywu wypełniania „pustych miejsc” w historiach literatur narodowych, charakterystycznego dla krajów postkomunistycznych. Pozostaje jednak w bezpośrednim związku z kreowaniem ich nowych/odnowionych kanonów. Jest też wyrazem rosnącej świadomości synkretycznego charakteru słowiańskich kultur literackich, które formowały się w relacjach z różnymi (egzo)centrami władzy symbolicznej, nierzadko również – poza własnym terytorium etnicznym. Problematyka ta jest więc ujmowana zarówno w perspektywie synchronicznej (współczesne migracje i e-migracje), jak i diachronicznej (literatura dawna, lokalizacje i sposoby działania dziewiętnastowiecznych elit narodowych)⁴⁰.

Zwrot kulturowy w literaturoznawstwie sławistycznym znalazł także swój wyraz w monografiach autorskich, które opublikowano w omawianym okresie. Kierując się kryterium chronologicznym, należy w pierwszej kolejności wskazać książkę Juliana Kornhausera, poświęconą problematyce stereotypów i zagadnieniom zbiorowych autokreacji w li-

a postmodernizmem, red. M. Dąbrowska-Partyka, Kraków 2009; *Znaczące przestrzenie Słowiańszczyzny*, red. J. Goszczyńska, G. Szwat-Gylybowa, Warszawa 2010; *Zrozumieć Słowiańszczyznę*, red. M. Dąbrowska-Partyka, Kraków 2010; *Progi, pasaże, granice*, red. A. Gawarecka, M. Bałowski, Poznań 2011; *Topografia tożsamości*, t. I, red. B. Zieliński, Poznań 2012; t. II, red. A. Firlej, W. Józwiak, Poznań 2012; *Chrześcijański Wschód i Zachód. Formy dialogu, wzory kultury, kody pamięci*, red. I. Lis-Wielgosz, W. Józwiak, Poznań 2012. Warto dodać, że najnowsza próba „metajęzykowego” oglądu sławistycznych praktyk literaturoznawczych, podjęta przez międzynarodowe grono autorów, nie przyniosła istotnych zmian w stosunku do wcześniej zarysowanej problematyki oraz strategii badawczej. Jedynie H. Janaszek Ivaničková postuluje, w ślad za współczesną krytyką postkolonialną, swoistą rehabilitację studiów „naciecentrycznych”. Zob. H. Janaszek-Ivaničková, *Bad words, czyli kosmopolityzm i nacjonalizm w nowych wariantach, modyfikacjach i wcieleniach. Widziane z perspektywy międzynarodowych kongresów International Comparative Literature Association (Międzynarodowego Stowarzyszenia Literatury Porównawczej* (w:) *Południowosłowiańskie sąsiedztwo. Sławistyka i komparatystyka dzisiaj*, red. B. Zieliński, E. Szperlik, Poznań 2012.

⁴⁰ *Słowiańskie diaspory. Studia o literaturze emigracyjnej*, red. C. Juda, Kraków 2009; *Od banity do nomady*, red. J. Czaplńska, S. Giergiel, Opole 2010.

teraturze serbskiej, chorwackiej i bośniackiej⁴¹, a następnie pionierską monografię Celiny Judy, obrazującą sytuację kultury bułgarskiej w czasach komunizmu⁴². Kulturowy status i literacką symbolikę pogranicza omawiam z kolei w swojej książce *Literatura pogranicza – pogranicza literatury*⁴³.

W roku następnym ukazują się dwie bardzo istotne pozycje: serbistyczna – Doroty Gil⁴⁴ oraz bułgarystyczna – Grażyny Szwat-Gyłybowej⁴⁵. Obie autorki oświetlają w nich zjawiska literackie oraz centralne ogniwa tradycji kulturowej, konstytuujące współczesne narodowe *imaginaria* Serbów i Bułgarów, w ich różnorodnych aspektach i funkcjach. Obie czynią to z godną podziwu wszechstronnością, skrupulatnie, choć z odmiennych pozycji, interpretując rozliczne teksty literackie i kulturowe. Swoistą kontynuacją tego modelu literaturoznawczych badań sławistycznych są książki Macieja Falskiego⁴⁶ oraz Magdaleny Dyras⁴⁷, poświęcone problematyce chorwackiej. Pierwsza z nich jest poważną i wnikliwą rozprawą na temat podstawowych wyobrażeń i (auto)stereotypów kultury chorwackiej, nawiązującą przede wszystkim do myśli francuskiej (Bourdieu, Thiesse i in.). W drugiej omówiono współczesne narracje tożsamościowe, nie tylko literackie, ale i popularne – sięgając także po „opowieści reklamowe”, kształtujące oblicze codzienności.

Doświadczenie mistyczne i jego literackie reprezentacje oraz próba ich umieszczenia w systemie dawnej literatury i kultury (nie tylko)

⁴¹ J. Kornhauser, *Świadomość regionalna i mit odrębności (o stereotypach w literaturze serbskiej i chorwackiej)*, Kraków 2001.

⁴² C. Juda, *Pod znakiem BRL-u. Kultura i literatura bułgarska w pułapce ideologii*, Kraków 2003. Zob. też: M. Dąbrowska-Partyka, *Świadectwa i mistyfikacje. Przed i po Jugosławii*, Kraków 2003, gdzie omawiam – w formie szkicowej – najważniejsze konteksty kulturowe literatur z obszaru byłej Jugosławii.

⁴³ M. Dąbrowska-Partyka, *Literatura pogranicza – pogranicza literatury*, Kraków 2004.

⁴⁴ D. Gil, *Prawosławie. Historia. Naród. Miejsce kultury duchowej w serbskiej tradycji współczesności*, Kraków 2005.

⁴⁵ G. Szwat-Gyłybowa, *„Heaeresis bulgarica” w bułgarskiej świadomości kulturowej XIX i XX wieku*, Warszawa 2005.

⁴⁶ M. Falski, *Porządkowanie przestrzeni narodowej – przypadek chorwacki*, Warszawa 2008.

⁴⁷ M. Dyras, *Re-inkarnacje narodu. Chorwackie narracje tożsamościowe w latach międzydziesiątych XX wieku*, Kraków 2009.

chorwackiej decyduje o niebalnym charakterze monografii Aleksandry Borowiec, poświęconej barokowej poezji chorwackiej⁴⁸. Barbara Suchoń-Chmiel podjęła z kolei problematykę traumy, jaką jest dla kultury słowackiej sprawa wojennej kolaboracji oraz udziału Słowaków w Holokaucie⁴⁹. Perspektywa feministyczna dominuje natomiast w książce Magdaleny Koch, poświęconej pisarkom serbskim i ich miejscu w kanonie literatury narodowej⁵⁰.

Inna Galicja Danuty Sosnowskiej zajmuje wśród omawianych książek miejsce szczególne⁵¹. Autorka buduje w niej alternatywny, złożony ze świadectw „drugorzędnych”, „słabych”, obraz przebiegu procesów autoidentyfikacyjnych w dziewiętnastowiecznej Galicji. Mnogość i różnicowanie prezentowanych punktów widzenia, niejednoznaczność opisywanych tożsamości, prowadzi do gruntownej rewizji kanonicznego obrazu polskiej, czeskiej i ukraińskiej tradycji literackiej.

Swoistym ukoronowaniem dotychczasowego dorobku kulturowo zorientowanej macedonistyki literaturoznawczej jest natomiast erudycyjna monografia Lecha Miodyńskiego *Symbole miejsca w kulturze i literaturze macedońskiej*⁵². Książka ta, czerpiąca swoje inspiracje z kręgu geografii humanistycznej, proponuje autorską wizję współczesnej geo-poetyki, aplikując jej założenia na wyjątkowo skomplikowaną sytuację kultury macedońskiej. Najnowsza godna odnotowania literaturoznawcza pozycja sławistyczna, autorstwa Sabiny Giergiel, sytuuje się z kolei w kręgu antropologicznej lektury tekstów literackich, tematyzujących doświadczenie nostalgii, pamięci, wykorzenienia i stygmatyzacji⁵³.

Równolegle kultywowane jest w omawianym okresie bardziej tradycyjne, ergocentryczne ujęcie problematyki literaturoznawczej. Jest

⁴⁸ A. Borowiec, *Literatura i tajemnica. Studium o literaturze chorwackiej wieków dawnych*, Kraków 2007.

⁴⁹ B. Suchoń-Chmiel, *Spóźnione spowiedzi czyli autobiografie uwikłanych w historię pisarzy słowackich XX wieku*, Kraków 2007.

⁵⁰ M. Koch, *...kiedy dojrzejemy jako kultura... Twórczość pisarek serbskich na początku XX wieku (kanon – genre – gender)*, Wrocław 2007.

⁵¹ D. Sosnowska, *Inna Galicja*, Warszawa 2008.

⁵² L. Miodyński, *Symbole miejsca w kulturze i literaturze macedońskiej*, Katowice 2011.

⁵³ S. Giergiel, *Ocalić pamięcią. Praktyki pamięci i zapominania we współczesnej prozie postjugosłowiańskiej*, Opole 2012.

ono, oczywiście, wzbogacane inspiracjami współczesnej filozofii i literaturoznawstwa, jednak zarazem nadal ufundowane na przekonaniu o specjalnym, odrębnym statusie przedmiotu badań literackich, który konstituowany jest przez swoją estetyczną naturę. W tym kręgu sytuują się najnowsze monografie Sylwii Nowak-Bajcar⁵⁴, Krystyny Pieniążek-Marković⁵⁵ i Anny Gawareckiej⁵⁶. Wspólnym rysem wszystkich trzech pozycji, pomimo dzielących je różnic tematycznych (odpowiednio: serbska proza postmodernistyczna, chorwacka poezja najnowsza, czeska literatura międzywojenna), jest wybór tekstów silnie nacechowanych stylistycznie, odwołujących się do wyrazistych wzorców gatunkowych i poetologicznych. Można go odczytać jako wyraz wiary w „mocny profesjonalizm” historyka literatury, którego lektury żywią aspirację do ustanowienia kanonicznych wzorów odbioru.

Literaturoznawstwo sławistyczne, kontynuując swoje tradycje historycznoliterackie, a zarazem przeżywszy w ostatnich latach zwrot kulturowy, wzbogaciło się o jeszcze jeden nowy dla siebie krąg zainteresowań – emigrację oraz problematykę autobiografizmu, rozpatrywaną przede wszystkim w porządku etycznych zobowiązań literatury – jej autora i czytelnika – i w kontekście antropologii świadectwa⁵⁷. Odwołuje się także do antropologii widowisk⁵⁸ oraz kategorii doświadczenia, związanego z „mapowaniem” tożsamości indywidualnej i zbiorowej⁵⁹. Wyłania się stąd jego obraz zróżnicowany, lecz zarazem zintegrowany, co pozwala z nadzieją spoglądać w przyszłość.

Słowa kluczowe: literaturoznawstwo, strukturalizm, semiotyka, komparatystyka, postmodernizm, zwrot kulturowy

⁵⁴ S. Nowak-Bajcar, *Mapy czasu. Serbska proza postmodernistyczna wobec wyzwań epoki*, Kraków 2010.

⁵⁵ K. Pieniążek-Marković, „Ja” – człowiek i świat w najnowszej poezji chorwackiej (1990–2010), Poznań 2011.

⁵⁶ A. Gawarecka, *Margines i centrum. Obecność form kultury popularnej w literaturze czeskiej dwudziestolecia międzywojennego*, Poznań 2012.

⁵⁷ B. Suchoń-Chmiel, *Spóźnione spowiedzi...*, op. cit.; S. Giergiel, *Ocalić pamięć...*, op. cit.

⁵⁸ M. Bogusławska, *Teatr u źródeł. Dramat i teatr południowosłowiański wobec tradycji widowiskowych regionu*, Warszawa 2006.

⁵⁹ *Topografia tożsamości*, op. cit.

Summary

CULTURAL TURN IN POLISH SLAVSTIC LITERARY STUDIES

Since the beginning of its being as a separate science, the literary Slavic Studies were focused on comparing of national literatures with world literature, that led to emphasize the differences and even weakness of Western and Southern Slavonic literatures.

The situation of literary Slavic Studies in Poland changed in 1970. with appearing of two literary schools – structuralism and semiotics (both based on Tartu Moscow School). The new approach changed the perspective from ergocentric (focused on the literary text) to contextual (focused on mechanisms behind and around the text).

The author of the paper presents the most important Polish Slavists and how their work was influenced by so called cultural turn.

Key words: literary studies, structuralism, semiotics, comparative literature, postmodernism, cultural turn